

Kitap Tanıtımı

Halil EFE*

Hanbelî mezhebinin imamı ve Mihne hadisesinin önemli ismi Ahmed b. Hanbel hakkında İngilizce literatürdeki ilk çalışma Walter Patton'un 1897'de yayımlanan *Ahmad Ibn Hanbal and The Mihna* isimli eseridir. Geçen bir asırlık zaman içerisinde yapılan araştırmalar, Hanbelî mezhebinin erken dönemi ve Mihne hadisesi bağlamında din-devlet ilişkileri üzerinde yoğunlaşırken hususiyetle Ahmed b. Hanbel'e dair çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Halihazırda Ben Gurion Üniversitesi'nde (İsrail) öğretim üyesi olan Nimrod Hurvitz'in, Michael Cook'un danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığı ve 2002 yılında yayımlanan *The Formation of Hanbalism: Piety into Power* isimli çalışması, Ahmed b. Hanbel'i merkeze alarak, onun İslâmî ilimler alanındaki görüşleri ve ilmî otoritesi etrafında; kelâmî, hukukî, sosyal ve siyasî vecheleri ile bir mezhebin, Hanbelî mezhebinin teşekkülünü incelemektedir.

Kitap, bir giriş, üç ana bölüm ve sonsözden oluşmaktadır. Yazar eserin giriş bölümünde, önemli bir dinî otorite ve -Mihne hadisesindeki duruşu dolayısıyla- siyasî yönü de olan bir âlim olarak Ahmed b. Hanbel üzerine yapılacak bir incelemenin ehl-i hadis çevrelerinin ahlâk anlayışı, Hanbelî mezhebinin teşekkülünün erken evreleri ile ilmî ve toplumsal yapıyı şekillendirici bir olgu olarak Mihne'yi açıklayacak ip uçları vereceğini ifade eder. Bu bağlamda, Hanbelî mezhebinin teşekkülüne dair çağdaş araştırmalarda yer alan açıklamaları kısaca değerlendirerek, temel konularının farklılığı dolayısıyla ancak birkaç sayfa veya küçük bir bölüm olarak Hanbelî ekolünün teşekkülünü ele alabilen bu çalışmaların din-devlet ayrılığı, İslam hukukunun gelişimi, dinî tedrisin kurumsal anlamda gelişimi, toplumsal hareketler gibi olgular çerçevesinde; fıkıh ve usûl düşüncesi, sosyal çevre ve şartlar, siyasî ve kelâmî ihtilaflar, ahlâk anlayışı ve toplumsal aktivizm ("*emir bi'l-mar'ûf...*" anlayışı) gibi faktörlerle mezhebin teşekkülünü izah ettiklerini kaydeder (s. 11- 15). Hurvitz ise Hanbelî mezhebinin, ilmî otoritesi ve karizması, kendisinin "ılımlı zühd (*mild asceticism*)" olarak isimlendirdiği zühd anlayışı ve zâhidâne yaşayışı, "halku'l-Kur'an" tartışmasında hilafet makamınca benimsenen resmî görüşe muhalif tutumu, kelâm ilminin kabul edilebilirliğine dair ehl-i hadis çevrelerinde ortaya çıkan görüş farklılıkları gibi olguların etkisinde, Ahmed b. Hanbel'in etrafında teşekkül eden bir çevre ve bunun mezhebe dönüşmesi şeklinde tarihî olarak birbirini takip eden iki aşamada ortaya çıktığını ileri sürmektedir (s. 15-16).

Birinci bölüm, tarih ve tabakât eserlerinden hareketle Ahmed b. Hanbel'in hayatı, ailesi, çocukluğu, tahsili ve ilmî kişiliği ile ahlâk anlayışını üç alt başlıkta incelemektedir (s. 23-70). Yazar, Ahmed b. Hanbel'in Hanbelî geleneği dışındaki çevrelerde de inceleme konusu olmasını nazara vererek onun özellikle ehl-i hadis içerisindeki saygın konumuna dikkat çekmektedir. İbn Hanbel'in malvarlığını inceleyen Hurvitz, ailesinden miras kalan ev, dükkan gibi gayrimenkullerin, ona kendisini kimseye muhtaç etmeyecek bir gelir sağladığını, bunun yanı sıra yöneticilerin

* Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi

ihsanları karşısındaki müstağnî tutumunun da ilmî ve ictimai anlamda bağımsız bir tavır ortaya koyma imkanı verdiğini ifade etmektedir.

Diğer taraftan, tahsili ve ilmî araştırmaları hadis mihverinde bir seyre girmezden evvel, Ebû Hanîfe'nin halkasının önemli isimlerinden Ebû Yûsuf'un (v. 182/ 798) derslerine katılmış olması, Ahmed b. Hanbel'in farklı ilmî anlayışlara olan aşinalığını göstermesi bakımından bu bölümün dikkat çekici tesbitleri arasındadır (s. 44- 45). Yazar, Şâfiî (v. 204/ 820) ile olan ilmî münasebetlerine de dikkat çekerek, öğreniminin ilk dönemlerinde fikhî ve itikadî anlayış ve yönelişlerini dikkate almaksızın pek çok hocadan ders alan Ahmed b. Hanbel'in, zaman içerisinde kendisini ehl-i hadise daha yakın hissettiği tesbitinde bulunmaktadır (s. 52). Diğer taraftan, hadise "bölgesel geçerlilik"ten öte, her yerde geçerli bir nitelik kazandırma temayülünün önemli isimleri olarak, nazarî tefekküre sahip Şâfiî ile engin bir hadis birikimi olan İbn Hanbel arasındaki ilmî münasebetin, hoca-talebe münasebetinden ziyade iki üstat arasındaki bilgi paylaşımı seviyesinde gerçekleşmiş olduğuna işaret eder (s.52- 55). Bu bölümün sonuç kısmı Ahmed b. Hanbel'i, "insanın fitrî yönünü ve ihtiyaçlarını, bedenî istek ve arzularını tahkir ederek onları zamanla yok etmeye çalışma (*self-mortification*)" yerine "nefsi kontrol altında tutarak bu ihtiyaç ve arzuların -esiri de olmadan- ölçülü bir şekilde karşılanmasını, murakabe-i nefsi (*self-control*)" vurgulayan ve yazarın "ılımlı zühd (*mild asceticism*)" olarak isimlendirdiği bir zühd anlayışının örneği ve modeli olarak sunmaktadır (s. 66- 70).

Hanbelî mezhebinin teşekkülü ile ilgili olan ikinci bölüm, bu süreçte etkisi olan sosyal ve fikrî amiller eşliğinde, Ahmed b. Hanbel'in etrafında oluşan "çevre"nin (*circle*) bir "fıkıh ekolü"ne (*legal school*) dönüşmesine odaklanmıştır. Üç alt başlıktan oluşan bu bölümde sırasıyla sosyal münasebetler ve tedris faaliyetleri çerçevesinde Ahmed b. Hanbel ile talebeleri arasındaki ilişkiler, "ılımlı zühd"ün şekillendirdiği ahlâk anlayışı ve İbn Hanbel'in özellikle aklın kullanımı (re'î ve kıyas) hakkındaki görüşlerinin, yani fıkıh anlayışının bir talebe halkasının teşekkülündeki etkisini inceleyen yazar, müstakil ve özgün bir Hanbelî mezhebi ve bakış açısının oluşumunu izahta yetersiz olacağını belirttiği bu hususlardan ziyade başat faktör olarak dönemin din politikalarına dikkat çekmektedir.

Bu bölümde yazar, ilk olarak, Ahmed b. Hanbel'in talebelerini incelemektedir (s. 75- 90). İbn Hanbel'in, kendisi ile aynı coğrafyadan olan insanlar ve akrabaları ile kurduğu ilmî ve sosyal bağlar yanında müşterek bir ahlâk anlayışının (ılımlı zühd) mezhebin teşekkülünde katkısı olduğunu düşünmektedir. Horasan'dan Bağdat'a göç etmiş bir ailenin ferdi olan İbn Hanbel'in talebelerinin çoğu da Horasan asıllı Araplardır. Yazar, bu durumun onun çevresinde bir talebe halkasının teşekkülünü kolaylaştırmakla birlikte talebenin halkaya kabulü veya halka içerisindeki konumu noktasında belirleyici olmadığı, ılımlı zühdü vurgulayan ahlak anlayışını benimsemek gibi başkaca faktörlerin bunu belirlediği tesbitinde bulunmaktadır. Talebeleri arasında yer alan on kâdının ise, -oğlu Salih dışında- mezhebin teşekkülü ve yaygınlık kazanmasında katkısı veya etkisi olmamıştır.

Bölümün ikinci kısmında, İbn Hanbel'in bir Hanbelî halkası teşkil etme yönündeki çalışmaları incelenmektedir. Hurvitz'e göre o, talebelerin kendisine gelmesini beklemek yerine zühd ve takva anlayışına uygun kimselerle irtibat kurarak onları halkasına davet etmiştir. İbn Hanbel'in davet ettiği kimselerde aradığı en önemli vasıf, ilmî ehliyetten ziyade ılımlı zühd anlayışıdır. İlimli zühd, aynı zamanda talebenin halka içerisindeki konumunu da belirlemektedir (s. 93- 98).

Yazar, Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd* isimli eserinde de ima ettiği üzere, kendilerini "kadim çağlara uzanan zühd silsilesinin bir halkası" olarak görmeleri neticesinde sahip oldukları ahlakî seçkinlik şuurunun, Hanbelileri ahlakî davranışlar konusunda çevrelerindeki insanlara müdahaleye ve onlarla tartışmaya sevk ettiğini, bu tartışmaların da Hanbelî grup dayanışması ve kimliğinin tahkimine katkıda bulunduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre, İbn Hanbel'in fıkıh anlayışına da nüfûz eden bu sosyal tenkit tutumu, diğer bir ifadeyle "*emir bi'l-ma'rûf...*" anlayışı, ılımlı zühd ile birlikte Hanbelî fıkıh ekolü olarak isimlendirilen sosyal ve fikrî bütünü iki temel unsurunu teşkil etmiştir (s. 98- 101).

İkinci bölümün sonuç kısmı, Ahmed b. Hanbel'in hukuk doktrinini/usul anlayışını konu edinmektedir (s. 103- 112). Yazar Ahmed b. Hanbel'in, fikhî bir meselenin çözümünde son çare olarak, isimlendirmeksizin kıyası kullandığını örneklerle ortaya koymaktadır. Bununla birlikte kıyasın kullanımı konusunda isteksiz ve çekimser davranan İbn Hanbel, hükmün delillerini zenginleştirmek suretiyle kıyasa duyulan ihtiyacı azalttığını düşündüğü sahabe ve tâbiîn görüşlerine öncelik verilmesini, böyle yapıldığı takdirde deliller hiyerarşisinin de korunacağını savunmuştur. Müşterek bilgi kaynaklarına ve usûle dair bir çok konuda hemfikir olmalarına rağmen Şâfiîler ile Hanbelîler'in hangi noktada ayrıldıkları sorusunu tartışmaya açan Hurvitz, burada ve tekrar temas ettiği son bölümde bu soruya açık bir cevap vermezken kıyasın kullanımı hususundaki vurgu farkının, diğer bir ifadeyle kıyasa müracaat sıklığının bu ayrışmada belirleyici olamayacağını ifade ederek, kaynak ve yöntem bakımından benzeşen Şâfiî ve Hanbelî çevrelerinin ayrışmasının fıkıh zemininde izah edilemeyeceğini ileri sürmektedir.

Kitabın son bölümünde, İslam tarihinin önemli dönüm noktalarından olan Mihne hadisesi incelenmektedir. Öncelikle, Mihne'yi başlatan Abbasi halifesi Me'mûn'un (ö. 218/ 833) *mütekellimûn* ile ilişkisini tartışan yazar, mütekellimûndan biri olarak tasvir ettiği halifenin, dönemdeki kelâm ekollerinden hiçbirine mensup olmadığını, ancak kelâmın bizzat kendisini ve kabul edilebilirliğini savunduğunu ileri sürmektedir. Me'mûn, İslâm toplumuna dair görüş ve değerlendirmelerini yansıtan mektuplarında "kelâmın düşmanları" olarak nitelediği ve kontrol altına alamadığı ehl-i hadisin, dinin geçerli yorumunu belirlemedeki nüfûzunu ve etkisini bertaraf etmek için "halku'l-Kur'ân" sorgulamalarını başlatmış ve bu süreçte mütekellimûn ile birlikte hareket etmiştir. Hurvitz, Mihne'yi halife ile ulemanın bir grubu (ehl-i hadis) arasında olmaktan ziyade, kelâmî olarak farklı yaklaşımlara sahip iki ilmî çevre arasındaki mücadele olarak tasvir etmektedir. Zira bu süreçte yaşanan sorgulamalar, kelâmî tarzda bir akıl yürütmenin kabul edilebilirliğini savunan -çoğunluk itibarıyla Hanefî fıkıh çevresine mensup- kâdılar eliyle yürütülmüştür.

Yazar Mihne'nin, kelâmî ve kelâmî bir istidlal tarzını kabul edilebilir ve esasen gerekli bir saha/faaliyet kılma çabası olduğunu iddia ederek görünürdeki "halku'l-Kur'ân" tartışmasının arka planına dikkat çekmektedir. Ahmed b. Hanbel'in, halife Mu'tasım'ın (ö. 227/ 842) huzurunda başkâdı İbn Ebû Duâd (ö. 240/ 854) ve "ashabî" ile Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı hakkındaki tartışmaları göstermektedir ki, mütekellimûn aklın imanla ilgili konularda kullanılmasını meşrû görürken, İbn Hanbel ve takipçileri Kur'ân ve Sünnet'te açık bir şekilde yer almayan hususları meşrû alanın dışında kabul etmiş ve bunların bir iman esası olarak vaz edilmesine karşı çıkmıştır (s. 138- 144).

Kitabın son kısmında, Mihne'nin sona ermesinin ardından kelâmın meşrûiyeti ile ilgili ola-

rak ehl-i hadis çevrelerinde ortaya çıkan tartışmalar ve iç hesaplaşma incelenmektedir. Bu dönemde “lafzu’l-Kur’ân” meselesi, diğer bir deyişle bir kimsenin Kur’ân hakkındaki görüşü mensup olduğu grubu ve bir hadis ravisi olarak kabul edilebilirliğini belirlemede temel bir kriter haline dönüşmüş, adeta bir turnusol kağıdı işlevi görmüştür (s. 149- 155). Burada, Şâfiî-Hanbelî ayrışmasını yeniden gündeme getiren yazar, ehl-i hadis içerisinde kıyasın kullanımı konusunda daha esnek ve rahat olan âlimlerin Şâfiî’nin çizgisinde bulunduğunu, sahabe ve tâbiîn görüşlerine öncelik vererek kaynak ve metot noktasında daha minimalist bir yaklaşımı benimseyenlerin ise Ahmed b. Hanbel’i takip ettiğini vurgulamaktadır (s. 156- 157).

Ahmed b. Hanbel ve onun dinî-ilmî önderliği etrafında teşekkül eden halka hakkında kapsamlı bir çalışma olarak dikkati çeken *The Formation of Hanbalism: Piety into Power* sosyal, siyasî, ahlakî ve hukukî vechelerini dengeli bir şekilde göz önünde bulundurarak, söz konusu halkanın bir mezhebe dönüşümüne dair çok yönlü bir açıklama getirmektedir. Hanbelî bakış açısından Mihne’nin bir tasvirini sunan eserin, ehl-i sünnet çevrelerindeki fikrî çeşitlilik ve görüş farklılıkları hakkındaki değerlendirmeleri de dikkat çekmektedir. Yazar, Ahmed b. Hanbel’in dinî-ilmî önderliğinin, bir Hanbelî çevresinin teşekkülündeki etkisine odaklanmış ve çalışmasını -incelediği zaman dilimi itibariyle- özellikle onun hayatı ile sınırlandırmıştır. Ahmed b. Hanbel’in talebelerinin katkısı ise -her ne kadar yazar, bu katkıyı göz ardı etmediğini ve önemli bulduğunu ifade etmiş olsa da- bu kitapta incelenemeyen ve fakat başka araştırmalarla incelenmesi gereken bir husustur.